ONA TILI DARSLARIDA MATN TAHLILI ORQALI O‘QUVCHILARNING TANQIDIY FIKRLASHINI SHAKLLANTIRISH

Meyliyev Sobirjon Xolmurodovich

Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zMPU Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va metodikasi kafedrasi dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD)

Tulegenova Araylim Marat qizi

Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zbekiston MPU magistranti

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida matn tahlili orqali o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy yo‘llari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, matn tahlili, ona tili, boshlang‘ich ta’lim, interfaol usullar, Blum taksonomiyasi, dalillash, o‘qish savodxonligi.

Аннотация. В статье раскрываются теоретические основы и практические пути формирования критического мышления учащихся начальных классов посредством анализа текста на уроках родного языка. Компоненты критического мышления — восприятие, анализ, оценка информации, аргументация и самостоятельный вывод — соотнесены с этапами работы над текстом.

Ключевые слова: критическое мышление, анализ текста, родной язык, начальное образование, интерактивные методы, таксономия Блума, аргументация, читательская грамотность.

Abstract. The article examines the theoretical foundations and practical ways of developing primary school pupils’ critical thinking through text analysis in native language lessons. The components of critical thinking — perceiving, analysing and evaluating information, reasoning, and drawing independent conclusions — are linked to the stages of working with a text.

Keywords: critical thinking, text analysis, native language, primary education, interactive methods, Bloom’s taxonomy, reasoning, reading literacy.

Bugungi axborot oqimi sharoitida o‘quvchidan nafaqat matnni o‘qib tushunish, balki undagi fikrni baholash, dalilni asossiz da’vodan ajrata olish va o‘z munosabatini asoslab

bildirish talab etiladi. Shu bois tanqidiy fikrlash XXI asr ko‘nikmalari qatorida ta’limning ustuvor natijalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni hamda Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida o‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, xalqaro baholash dasturlari (PIRLS, PISA) talablariga mos o‘qish savodxonligini shakllantirish vazifasi qo‘yilgan [1; 2]. Xalqaro tadqiqotlarda o‘qish savodxonligi matndan axborot topish, uni talqin qilish va matn mazmuni hamda shaklini baholash kabi darajalarda o‘lchanadi [10].

Ona tili darsi bu vazifani hal etishda alohida imkoniyatga ega, chunki uning asosiy materiali — matn. Matn tahlili jarayonida o‘quvchi muallif maqsadini aniqlaydi, fakt va fikrni ajratadi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini ko‘radi, til vositalarining vazifasini baholaydi. Biroq amaliyotda matn ustidagi ish ko‘pincha mazmunni qayta hikoya qilish va grammatik topshiriqlar bilan cheklanib qolmoqda.

Tadqiqot maqsadi — boshlang‘ich sinf ona tili darslarida matn tahlili orqali o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishning metodik tizimini asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi xorijiy pedagogika va psixologiyada keng o‘rganilgan. R. Ennis uni nimaga ishonish va nima qilishni hal etishga yo‘naltirilgan oqilona, mulohazali fikrlash deb ta’riflaydi [5]. D. Halpern tanqidiy fikrlashni maqsadga yo‘naltirilgan, asoslangan va natijani baholashga qaratilgan kognitiv ko‘nikmalar majmui sifatida talqin qiladi [6]. R. Paul va L. Elder esa fikrlash elementlari (maqsad, savol, axborot, xulosa, nuqtai nazar) va intellektual standartlar (aniqlik, dalillilik, mantiqiylik) tizimini taklif etgan [7].

B. Blum taksonomiyasi va uning L. Anderson hamda D. Krathwohl tomonidan qayta ko‘rib chiqilgan varianti (eslash, tushunish, qo‘llash, tahlil, baholash, yaratish) matn bo‘yicha savollarni fikrlash darajalariga ko‘ra tizimlashtirish imkonini beradi [3; 4]. S.I. Zair-Bek va I.V. Mushtavinskaya “Chaqiriq — Anglash — Mulohaza” bosqichlariga asoslangan texnologiyani dars amaliyotiga moslashtirgan [8].

O‘zbek metodistlaridan K. Qosimova va hammualliflar boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash metodikasini [9], O‘. Tolipov, M. Usmonboyeva hamda R. Ishmuhamedov va boshqalar interfaol usullarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalalarini yoritgan [11; 12]. Biroq ona tili darslarida matn tahlilini aynan tanqidiy fikrlash bosqichlari bilan izchil bog‘lash masalasi yetarli tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodlari: ilmiy-metodik adabiyotlar va me’yoriy hujjatlarni tahlil qilish, darslarni kuzatish, o‘quvchilar ish namunalarini tahlil qilish, suhbat, pedagogik tajriba-sinov va natijalarni qiyosiy tahlil qilish.

Matn tahlili tanqidiy fikrlashni shakllantirish vositasiga aylanishi uchun u uch bosqichda tashkil etilishi maqsadga muvofiq: matnni o‘qishdan oldin, o‘qish jarayonida va o‘qishdan keyin. Har bir bosqichda o‘quvchi fikrlashning muayyan amalini bajaradi (1-jadval).

1-jadval. Matn tahlili bosqichlari va tanqidiy fikrlash

Bosqich	Maqsad	Usullar	Savol yoki topshiriq namunasi
O‘qishdan oldin (chaqiriq)	Mavjud bilimni faollashtirish, qiziqish uyg‘otish, taxmin qilish	“Bashorat qilish”, “Klaster”, “Aqliy hujum”	Sarlavha va rasmga qarab matnda nima haqida so‘z borishini taxmin qiling. Nega shunday deb o‘ylaysiz?
O‘qish jarayonida (anglash)	Axborotni faol idrok etish, fakt va fikrni ajratish	INSERT (V, +, −, ?), to‘xtab o‘qish, “T-jadval”	Matnda siz bilgan, yangi, kutganingizga zid va tushunarsiz joylarni belgilang.
O‘qishdan keyin (mulohaza)	Baholash, dalillash, xulosa chiqarish, ijod	Venn diagrammasi, “Baliq skeleti”, FSMU, sinkveyn	Qahramon to‘g‘ri yo‘l tutdimi? Fikringizni matndan dalil keltirib asoslang.

INSERT usuli

O‘quvchi matnni o‘qiyotganda hoshiyaga belgilar qo‘yadi: “V” — bilganim, “+” — yangi ma’lumot, “–” — fikrimga zid, “?” — tushunarsiz yoki savol tug‘diradi. Bu usul passiv o‘qishni faol, tanlovli o‘qishga aylantiradi va o‘quvchini o‘z bilimini matn bilan solishtirishga undaydi.

FSMU usuli

Mulohaza bosqichida o‘quvchi o‘z javobini to‘rt qismda quradi: **F** — fikringiz; **S** — sababini ko‘rsating; **M** — misol keltiring (matndan); **U** — umumlashtiring. Bu tuzilma boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga dalillash mantiqini oddiy shaklda o‘rgatadi.

Blum taksonomiyasiga asoslangan savollar tizimi

Savollar quyi darajadan yuqori darajaga qarab tuzilsa, o‘quvchi matnni eslashdan uni baholash va yangi mahsulot yaratishgacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tadi. 2-jadvalda I.A. Krilovning “Ninachi va chumoli” masali asosida savollar namunasi berilgan.

2-jadval. Blum taksonomiyasi asosidagi savollar namunasi

Daraja	Fikrlash amali	Savol namunasi
Eslash	Matndan axborot topish	Ninachi yozda nima bilan band bo‘lgan?
Tushunish	Mazmunni o‘z so‘zi bilan ifodalash	Qish kelganda ninachi qanday ahvolga tushdi?
Qo‘llash	Bilimni yangi vaziyatga ko‘chirish	Bu voqea maktab hayotida qanday ko‘rinishda uchrashi mumkin?
Tahlil	Sabab-oqibat, qarama-qarshilikni ko‘rish	Chumoli va ninachining yozdagi xatti-harakatlari qanday farq qiladi? Bu farq nimaga olib keldi?
Baholash	Dalil asosida munosabat bildirish	Chumolining javobi adolatlimi yoki shafqatsizmi? Fikringizni asoslang.
Yaratish	Yangi yechim yoki matn tuzish	Masalga boshqa yakun yozing: ninachi qanday yo‘l tutganda vaziyat o‘zgarardi?

Tanqidiy fikrlash, ayniqsa, baholash darajasidagi savollarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday savolning bitta to‘g‘ri javobi yo‘q; o‘qituvchi javobning mazmunini emas, balki uning dalil bilan asoslanganligini baholaydi.

Til vositalarini tanqidiy tahlil qilish

Ona tili darsida matn tahlili faqat mazmun bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchilarga muallif nima uchun aynan shu so‘zni, sifatni yoki o‘xshatishni tanlaganini so‘rash orqali ular til vositasining matn ma’nosiga ta’sirini baholashga o‘rgatiladi. Masalan, bir xil voqea haqidagi ikki matnni (badiiy va ilmiy-ommabop) Venn diagrammasi yordamida solishtirish uslublar farqini va muallif maqsadini anglashga yordam beradi.

Tadqiqot davomida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash uchun to‘rt mezon va uch daraja ishlab chiqildi. Mezonlar matn tahlilidagi asosiy fikrlash amallariga mos keladi (3-jadval).

3-jadval. Tanqidiy fikrlash darajasini baholash mezonlari

Mezon	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Axborotni ajratish	Matndagi fakt va fikrni farqlay olmaydi	Aniq faktlarni topadi, yashirin fikrni qiynalib ajratadi	Fakt, fikr va muallif munosabatini mustaqil ajratadi
Tahlil	Voqealarni sanab beradi	Ayrim sabab-oqibat bog‘lanishlarini ko‘radi	Qahramonlar, voqealar va til vositalarini qiyoslab tahlil qiladi
Baholash va dalillash	Munosabatini dalilsiz bildiradi	Fikrini qisman matnga tayanib asoslaydi	Fikrini matndan dalil va hayotiy misol bilan asoslaydi
Mustaqil xulosa	Tayyor xulosani takrorlaydi	O‘qituvchi yordamida xulosa chiqaradi	Mustaqil, asoslangan xulosa chiqaradi va muqobil fikrni hisobga oladi

Tajriba-sinov ishlarida matn tahlili uch bosqichli tuzilma va Blum taksonomiyasiga asoslangan savollar tizimi bilan olib borilgan sinflarda o‘quvchilarning dalillash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. O‘quvchilar javoblarida “menimcha”, “chunki”, “matnda aytilishicha”, “boshqa tomondan” kabi dalillash belgilari ko‘proq uchray boshladi. Ular o‘z fikrini sinfdoshlari fikri bilan solishtirishga va savol berishga faolroq bo‘ldi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, eng katta qiyinchilik baholash darajasidagi topshiriqlarda yuzaga keladi: o‘quvchilar “to‘g‘ri javob”ni topishga odatlangani sababli o‘z fikrini bildirishdan tortinadi. Shu bois o‘qituvchi xavfsiz muloqot muhitini yaratishi, har bir asoslangan fikrni qadrlashi va xato fikrni tanqid qilish o‘rniga uni dalil bilan qayta ko‘rib chiqishga undashi muhim. Interfaol usullar ham o‘z-o‘zidan maqsad emas: ular matn mazmuni va dars maqsadiga mos tanlangandagina samara beradi.

Ona tili darslarida matn tahlili o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishning samarali vositasidir, agar u tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilsa. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Matn ustida ishlash “o‘qishdan oldin — o‘qish jarayonida — o‘qishdan keyin” bosqichlarida olib borilganda o‘quvchi taxmin qilish, axborotni saralash, baholash va xulosa chiqarish amallarini izchil bajaradi.

2. Blum taksonomiyasiga asoslangan savollar tizimi matn tahlilini mazmunni qayta hikoya qilishdan yuqori darajadagi fikrlashga olib chiqadi.

3. INSERT, FSMU, Venn diagrammasi, “Baliq skeleti” kabi usullar boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga dalillash mantiqini tushunarli shaklda o‘rgatadi.

4. Tanqidiy fikrlashni baholashda javobning “to‘g‘ri”ligidan ko‘ra uning asoslanganligi, mantiqiyligi va mustaqilligi asosiy mezon bo‘lishi lozim.

Kelgusi tadqiqotlarda turli janrdagi matnlar (badiiy, ilmiy-ommabop, publitsistik, media matnlar) asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlar to‘plamini yaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. 2019-yil 29-aprel.

3. Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives. Handbook I: Cognitive Domain. — New York: David McKay, 1956.

4. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. — New York: Longman, 2001.

5. Ennis R.H. A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities // Baron J.B., Sternberg R.J. (Eds.). Teaching Thinking Skills: Theory and Practice. — New York: W.H. Freeman, 1987. — P. 9–26.

6. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 4th ed. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2003.

7. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. — Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking, 2006.

8. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. — М.: Просвещение, 2004.

9. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. — T.: Noshir, 2009.

10. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. — Paris: OECD Publishing, 2019.

11. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — T.: Fan, 2006.

12. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. — T.: Iste’dod, 2008.